

პირველი აფხაზის ოჯახი XIX საუკუნის ქუთაისში

**First Abkhazian Family
in Kutaisi in the 19th Century**

მერაბ კეზევაძე

ქუთაისის ცენტრალური არქივი
საქართველო, ქუთაისი

Merab Kezevadze
Kutaisi Central Archive
Georgia, Kutaisi

ABSTRACT

The present article delves into the hitherto unexamined topic of the settlement of the first Abkhazian individual, Taku (Simon) Shkhvatsabaya, in Kutaisi. Born in the 1830s, Taku was brought up by Ioba Chi-burdanidze, a resident of Kvitiri, who hailed from the village of Tkhina in Abkhazia. Upon reaching adult-hood, Taku decided to embrace the Orthodox Christian faith and establish himself in Imereti. His godfather, Simon Abashidze, was the grandson of King Solomon I. After his baptism, Taku (Simon) Shkhvatsabaya set-tled in the vicinity of present-day Lado Asatiani Street, Kutaisi, which was later renamed Abkhazia Street in honor of his ethnicity in 1885. Subsequently, the family relocated to Levashov Street, presently known as Merab Kostava Street, where their ancestral house still stands, featuring a commemorative plaque. This family played a pivotal role in bringing up several prominent public figures, scientists, and artists, including profes-sors Konstantine and Giorgi Shkhvatsabaia, Igor Shkhvatsabaia, Zurab Shkhvatsabaia, acclaimed sculptor Giorgi Shkhvatsabaia, and others. This study presents a comprehensive investigation into the initial settlement of the first Abkhazian, Taku (Simon) Shkhvatsabaya, in Kutaisi, shedding light on the history behind the naming of his family and residential street. It discusses the circumstances surrounding Taku's relocation from the village of Tkhina in Abkhazia to be raised by Ioba Chiburdanidze in Kvitiri during the 1830s. Further-more, it explores his subsequent conversion to Christianity and establishment in Kutaisi.

საკვანძო სიტყვები: პირველი აფხაზის ოჯახი ქუთაისში (XIX საუკუნე), ქართველებისა და აფხაზების ურთიერთობა, აფხაზეთის ქუჩა ქუთაისში.

Keywords: The first Abkhazian family in Kutaisi (19th century), relations between Georgians and Abkhazians, Abkhazeti Street in Kutaisi.

ქუთაისის ახალი ისტორიის მკვლევართათვის ცნობილია და კარგადაცაა შესწავლილი 1887 წელს ქუთაისში რუსულ ენაზე დაბეჭდილი ბროშურა სათაურით “Кутаис по однодневной переписи 10 апреля 1885 г. Кутаис. 1887“. ამ მრავალმხრივ საინტერესო ცნობების შემცველ ბროშურაში ჩემი ყურადღება მიიქცია იმდროინდელი ქუჩების სახელწოდებებმა, რომელშიც იხსენიება აფხაზეთის ქუჩა. მასზე, გარდა სახელწოდებისა, სხვა არაფერია ნათქვამი, ანუ იმასაც ვერ ვიგებთ, ქალაქში იმ დროს არსებულ 144 ქუჩას შორის რომელს ეკუთვნოდა, 38-ს ძველთაგანვე რომ ატარებდა სახელს, თუ იმ 106-ში შედიოდა, აღწერის მომზადების პერიოდში რომ გახდნენ სახელდებულნი. ქუჩებისათვის სახელების მიკუთვნების იმდროინდელი წესის გათვალისწინებით, აფხაზეთის ქუჩა უნდა ყოფილიყო ან აფხაზეთისაკენ მიმავალი გზის დასაწყისი, ან ამ ქუჩაზე უნდა ეცხოვრა ვინმე აფხაზს. პირველი ნაკლებად სავარაუდო იყო. უფრო აქ მცხოვრები აფხაზის ვინაობა უნდა დაგვედგინა. საბედნიეროდ, ქუთაისის ცენტრალურ არქივში დაცული აღმოჩნდა 1885 წლის 10 აპრილის ერთდღიანი აღწერის დოკუმენტაცია, საიდანაც შევიტყვეთ, რომ აფხაზეთის ქუჩა იყო ყოფილი თურმანიძის ქუჩა, რომელზეც სულ ცხოვრობდა 219 სული. ეს იყო პატარა ქუჩა, რომელიც წინათ ამ სახელს აქ მცხოვრები ცნობილი მკურნალის, თურმანიძის პატივსაცემად ატარებდა, ხოლო შემდეგ დაერქვა ამ უბანში მცხოვრები ერთ-ერთი პირველი მოსახლის შვაცაბაიას ეროვნების, აფხაზის მიხედვით აფხაზეთის სახელი. სწორედ მისი სახლიდან, მესხეთის (ნ. დუმბაძის – მ.კ.) ქუჩიდან იწყებოდა ეს ქუჩა და მთავრდებოდა ლაგერის (თავისუფლების – მ.კ.) ქუჩასთან (ქცა, ფ. 108 ან. 1 ს. 309 ფ. 124, 138, 193).

ვინ იყო პირველი შვაცაბაია, რომლის პატივსაცემადაც ქუჩის ასეთი სახელდება მოხდა? სანამ ამაზე ვიტყვოდეთ, ამ გვარის ეტიმოლოგიაზე აღვნიშნავთ. პავლე ინგოროყვა მას ლაზურ-ჭანურიდან თარგმნიდა და „სხვა ცის შვილებით“ მოიხსენიებდა. გვარი გამორჩეულად მცირერიცხოვანია, მაგრამ არაერთი ღირსეული პიროვნების მშობელი. ქუთაისში შვაცაბაიას გვარს პირველად ვხვდებით 1845 წელს, კერძოდ, 1845 წლის 7 იანვარს იმერეთის ეპარქიის მმართველს, მიტროპოლიტ დავითს თხოვნით მიმართა სოფელ ქვიტირში დროებით მცხოვრებმა აფხაზეთის სოფელ თხენას (ასეა დოკუმენტში), თხინას მცხოვრებმა აზნაურმა ტაკუ ხალილას ძე შვაცაბაიამ. დოკუმენტს წარმოგიდგინთ მთლიანად:

„მისს მაღალ ყ`დ უსამღვდელოესობას

იმერეთის საეპარხიოს განმგებელს, უ`ს მიტროპოლიტს და კავალერს დავითს.

აფხაზეთის სოფელსა თხენას მცხოვრების თათრის სარწმუნოების

აზნაურის ტაკუ ხალილას ძის შვაცაბაიასაგან

თხოვნა

ჩვეულებისამებრ ჩვენის მხრისა, მშობელთა ჩემთა მიმცეს რა აღსაზრდელად მეუღლასა ქუტირს მცხოვრების სახაზინო ყმის იობა

ჩიბურდანიძისასა (რადგან იყო იგი ჩიბურდანიძე გადავარდნილი აქედამ აფხაზეთში). მოიქცა რა იგი ჩიბურდანიძე თავისსავე სამშობლო ქვეყანასა ქუთაისის ნაწილის სოფელსა ქუტირს (ქვიტირს – მ.კ.), მეცა ბუბუს მწოვარე ყრმად წარმიყვანა მუნითგან და აღმზარდა, ხოლო აწ მოვეგე რა ცნობასა, მსურს დატევებად მახმედიანთ სარწმუნოებისა და მიღებამ მართლ მადიდებელის ქრისტიანის სარწმუნოებისა, და ცხოვრებამ იმერეთსა შ^ა. ამისთვის უმორჩილესად ვსთხოვ თქვენს მაღალ ყ^დ უსამღვდელოესობასა, მიიღოთ თხოვნამ ესე ჩემი საკუთარსა ყურად ღებასა შ^ა და ვიქმნე განზანდობილ წმიდა ემზასა შინა, რათა შ^დ მისა ვიქმნე ყოვლის გულითა და სულითა ჩემითა მიმღები წ^ა სარწმუნოებისა, და ვირჩიო უშორესად სისხლის დაღვრამ ვინემც დატევებამ მართლ მადიდებელი სარწმუნოებისა. – სიტყვითა მთხოვნელისათა არზასა ამას ვსწერ. და რადგან ტაკუ შხვაწაბიამ წერა არ იცოდა, ამისივე თხოვნით ხელსაც ვაწერ გრიგორ აკოფოვი.

იანვრის ზსა დღესა.

ჩემეს წელსა“ (ქცა, ფ. 21, ან. 2, ს. 340, ფ. 1).

ამ თხოვნის პასუხად 19 იანვარს მიტროპოლიტმა დავითმა წერილით მიმართა ქუთაისის მთავარანგელოზთა ტაძრის დეკანოზს იესე გიორგაძეს, რომელშიც ავალებდა ტაკუ შხვაცაბიას ნათლისღებისათვის მომზადებას (ქცა, ფ. 21, ან. 2, ს. 340, ფ. 2). 26 მარტს დეკანოზმა მიტროპოლიტ დავითს აცნობა, რომ: „წარმოგზავნილი ჩემდამო მოწერილობისათანა თქუწნის მაღალ ყ^დ უსამღვდელოესობისა იზს იანვრიდგან ამა წლისა №90 თათარი მცხოვრები სოფელსა იხეთისს (თხინა – მ.კ.) რომელიც არის აფხაზეთში ტყვე შხვაცაბია განგრძობასა შინა ორმოცსა დღეს განვსცადე მართლ მადიდებელსა ჩუწნსა სარწმუნოებასა და ლოცვასა შინა ღმრთისასა განუმარტე დოდმატი ჩუწნისა სარწმუნოებისა და აღმოჩენისამებრ მისისა განუდრეკელ მსურველად მიღებისა თვისისა ჩუწნისა სარწმუნოების მართლ მადიდებლობისა კდსა რიცხვსა ამა მდგომარესა თვისისა მოვნათლე წეს დებულებისამებრ ეკკლესიისა რომელსაცა მონათვლის დროს უწოდე სახელი სიმეონ - დეკანოზი იესე გიორგაძე

№5

კვსა მარტსა

ჩემესა წელსა“ (ქცა, ფ. 21, ან. 2, ს. 340, ფ. 3).

უფრო კონკრეტულია ქუთაისის მთავარანგელოზთა საკრებულო ტაძრის 1845 წლის მეტრიკული წიგნის ჩანაწერი, სადაც მამრობითი სქესის დაბადებულებში და ნომერ 8-ით მარტის თვეში (რიცხვი არ არის მითითებული) მონათლულებში აღნიშნულია შემდეგი ფაქტი: სახელი დაბადებულთა სიმეონ, ხოლო მშობლებად მითითებულია „სოფელ თხენის მცხოვრები, რომელიც არის აფხაზეთში ივანე შხვაცაბია (როგორც ჩანს, ამ დროს ხალილიც უკვე მონათლულია და ივანედ იწოდება) სურვილისა მისისამებრ მოვნათლე ქუთაისის მთავარანგელოზის სობოროსა შინა და არს მართლმადიდებლის სარწმუნოებისა. მიმრქმელად იმყოფებოდნენ

ქუთაისის შინა მცხოვრები თავადი სვიმონ იოვანეს ძე აბაშიძე (მეფე სოლომონ I-ის შვილიშვილი, რომლის სახელის პატივსაცემადაც უწოდეს სახელი სიმონი – მ.კ.) და სათავადო აზნაური ვაკის უჩასტკის სოფელს მაღლაკს მცხოვრები ზესო ფირანის ძე კოპეშავიძე“ (სცა, ფ. 489, ან. 6, ს. 579, ფ. 21). მიტროპოლიტმა დავითმა დეკანოზს დაავალა ახალმონათლული სიმონ შხვაცაბაია თავის ეკლესიის მრევლად ჩაეწერა და ეზრუნა მის შემდგომ ქრისტიანულ აღზრდაზე (ქცა, ფ. 21, ან. 2, ს. 340, ფ. 4).

ასე გავიცანით პირველი ქუთაისელი აფხაზი ტაკუ (სიმონ) ხალილის ძე შხვაცაბაია.

შემდგომი კვლევით ისიც დავადგინეთ, რომ ის მართლაც ყოფილა აზნაური. აფხაზეთის მთავრის, გენერალ-ადიუტანტის, გენერალ-ლეიტენანტის, მიხეილ შარვაშიძის მიერ 1850 წლის 1 ოქტომბერს გაცემული მოწმობით დასტურდება, რომ სოფელ დალის მცხოვრები იმჟამად იმერეთის გუბერნიაში მცხოვრები მართლმადიდებელი აზნაური სიმონ ხალილის ძე შხვაცაბაია იყო უკვე გარდაცვლილი აფხაზი აზნაურის, ხალილ შხვაცაბაიას ნამდვილი შვილი (ქცა, ფ. 1, ან. 1, ს. 6742, ფ. 5). მის აზნაურობასთან დაკავშირებით ერთ-ერთ დოკუმენტში აღნიშნულია, რომ ის მხოლოდ ერთხელ 1869 წელს შეცდომით იქნა შეყვანილი გადაამხდელთა სიაში (ქცა, ფ. 1, ან. 1, ს. 6742, ფ. 4).

რაც შეეხება მის საცხოვრებელ ადგილს, თავდაპირველად ის, როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, სოფელ ქვიტირში ცხოვრობდა. მონათვლიდან მალე და უკვე სრულწლოვანს 1852 წელს საკუთარი სამოსახლო მამული უბოძა ეკლესიამ, რომელიც მდებარეობდა რიონის მარჯვენა მხარეზე, ე.წ. „სილაზე“ შემდეგ საზღვრებში: აღმოს. „საღდათების სახლები“ (სლობოდეკა), დასავ. „ყაძახის ფორტაში“ (ყაზახის შტაბში) მიმავალი გზა, ჩრდილ. თავად ოტია ერისთავის მიწა და სამხრ. საფოსტო სადგურის ეზო, ზომით სიგრძე 8 და სიგანე 8 საჟენი სადაც 1852 წელს აშენებს სახლს (ქცა, ფ. 21, ან.1, ს. 4991, ფ. 1, 5).

1860 წელს ამ მამულის ნახევარი სვიმონ შხვაცაბაიამ დაუთმო აზნაურ გიგო ლორთქიფანიძეს (ქცა, ფ. 21, ან. 1, ს. 4991, ფ. 3), ხოლო 1861 წელს მთლიანად (ქცა, ფ. 21, ან.1, ს. 4991, ფ. 8). 1860 წელს ასევე მამულის ნაწილი მიჰყიდა ალექსანდრე ლორთქიფანიძეს (ქცა, ფ. 59, ან. 1, ს. 275, ფ. 1).

1873 წელს ქუთაისის საგუბერნიო მმართველობამ სვიმონ შხვაცაბაიას დაუმტკიცა მესხეთის ქუჩაზე ერთსართულიანი ქვის სახლის პროექტი (ქცა, ფ. 130, ან. 1, ს. 127, ფ. 126). ამ პროექტით როდის განახორციელა მან მშენებლობა, ჩვენთვის უცნობია, მაგრამ ვიცით, რომ 1876 წელს მიხეილის სათავადაზნაურო ბანკიდან 3000 მანეთ თანხას ითხოვდა ქუთაისის მცხოვრები აზნაური სვიმონ შხვაცაბაია და გირაოში დებდა ერთსართულიან ოროთახიან ქვის დუქანს და ერთსართულიან ხის ექვსოთახიან სახლს (ქცა, ფ. 22, ან. 1, ს. 14, ფ. 40), ხოლო 1878 წელს მან საადგილმამულო ბანკში დააგირავა მესხეთის ქუჩაზე მდებარე მამული

ფართით 248 კვ. საჟენი. მამულში იდგა სამოთახიანი კრამიტით დახურული ქვის დუქანი და ერთსართულიანი ყავრით დახურული შელესილი ექვსოთახიანი ხის სახლი. მოგვიანებით ეს მამული შეიძინეს მელიტონ და მარიამ ჩხეტიებმა (ქცა, ფ. 22, ან. 1, ს. 312, ფ. 3).

XX საუკუნის დასაწყისში ლევაშოვის (მერაბ კოსტავას – მ.კ.) ქუჩაზე მცხოვრებად ჩანს სიმონის ვაჟი იაკობ შხვაცაბაია (ქცა, ფ. 108, ან. 1, ს. 2701, ფ. 30). აქ ეს ოჯახი თბილისში გადასვლამდე ცხოვრობდა.

სიმონ შხვაცაბაიას ოჯახის შემადგენლობაა და საქმიანობაზე მცირე ცნობები მოგვეპოვება. ვიცით, რომ მას ჰყავდა ზემოთ ნახსენები შვილი იაკობი და ვლადიმერი, რომელიც 1883 წლის 30 აპრილს დაიბადა და 5 ნოემბერს ქუთაისის წმ. პეტრე-პავლეს ეკლესიაში მონათლეს. მისი მშობლები არიან აზნაური სიმონ ხალილის ძე შხვაცაბაია და ეფემია ბეროს ასული, ორივე მართლმადიდებლური სარწმუნოების. ნათლია იყო კოლეჟსკი სეკრეტარი ვახტანგ დავითის ძე თურმანიძე (ქცა, ფ. 1, ან. 1, ს. 6742, ფ. 3). 1867 წლის 24 იანვარს ქუთაისელი კოლეჟსკი სეკრეტარი სიმონ ღულაძე სთხოვდა ქუთაისის გუბერნიის სასწავლებელთა დირექტორს ი. ლევანდას თავისი ნათლულის, აფხაზი აზნაურის მცირეწლოვანი იაკობ სიმონის ძე შხვაცაბაიას გიმნაზიაში მიღებას, რომელიც მართლაც მიღებულ იქნა, მაგრამ 1868 წლის 22 ივნისს გამოცდებზე უარყოფითი შეფასების გამო გარიცხულ იქნა (ქცა, ფ. 94, ან. 1, ს. 6485, ფ. 1). ასევე მისი შვილი უნდა იყოს 1922 წელს ქუთაისში მცხოვრები სოფიო სიმონის ასული შხვაცაბაია (ქცა, ფ. 21, ან. 2, ს. 4004, ფ. 3).

იაკობი მრავალშვილიანი ოჯახის უფროსი ყოფილა. ის ადრე გარდაცვლილა, სავარაუდოდ, 1905 წელს (იაკობი 1904 წლის აგვისტოში ჯერ კიდევ ცოცხალი ჩანს (ქცა, ფ. 94, ან. 1, ს. 3978, ფ. 19). როგორც მისი ვაჟის, 1904-1915 წლებში ქუთაისის კლასიკური გიმნაზიის მოსწავლის, 1896 წლის 26 იანვარს დაბადებული აზნაურ კონსტანტინე იაკობის ძე შხვაცაბაიას პირადი საქმიდან ჩანს (ამ საქმეში მას ეროვნებად მითითებული აქვს მეგრელი) (ქცა, ფ. 94, ან. 1, ს. 3978, ფ. 1), ის მრავალშვილიანი ღარიბი ოჯახის შვილი იყო. 1906 წლისთვის მისი დედის, 35 წლის ქვრივ პელაგია თევდორეს ასულის ოჯახში ცხოვრობდნენ შვილები: 1) მიხეილი – 14 წლის, ქუთაისის საქალაქო სასწავლებლის მოსწავლე, 2) კონსტანტინე – 10 წლის, ქუთაისის კლასიკური გიმნაზიის უფროსი მოსამზადებელი კლასის მოსწავლე, 3) ვარლამი – 8 წლის, ქუთაისის სათავადაზნაურო გიმნაზიის მოსამზადებელი კლასის მოსწავლე, 4) ელენე – 5 წლის, 5) ქეთევანი – 3 წლის, 6) გიორგი – წლინახევრის და 7) ლუბა – 17 წლის. ყველა ესენი იმყოფებოდნენ დედის კმაყოფაზე, რომელიც შვილებთან ერთად ცხოვრობდა ლევაშოვის ქუჩაზე საკუთარ სახლში, რომელიც 6 ოთახისაგან შედგებოდა. აქედან 4 ოთახი გაქირავებული ჰქონდათ თვეში 12 მანეთად (ქცა, ფ. 94, ან. 1, ს. 3978, ფ. 14). კონსტანტინე შემდეგში პეტერბურგის სამხედრო-სამედიცინო ინსტიტუტის სტუდენტი გახდა (ქცა, ფ. 94, ან. 1, ს. 3978, ფ. 3). ის გახლდათ მედიცინის მეცნიერებათა დოქტორი, პროფესორი, რუსეთის ფედერაციის

მთავარი თერაპევტი. მოღვაწეობდა რუსეთში ი.მ. სეჩენოვის კვლევით ინსტიტუტში. გარდაიცვალა 1960 წელს. დაკრძალულია მოსკოვში, ნოვოდევიჩის სასაფლაოზე. მედიცინის მეცნიერებათა დოქტორი, პროფესორი და საბჭოთა კავშირის მედიცინის მეცნიერებათა აკადემიის აკადემიკოსი გახლდათ მისი ვაჟი იგორ კონსტანტინეს ძე შხვაცაბაია (1928-1988). ისიც ნოვოდევიჩის სასაფლაოზეა დაკრძალული. მამა-შვილის შესანიშნავი საფლავი გაკეთებულია მათი ძმისშვილისა და ბიძაშვილის, გიორგი გიორგის ძე შხვაცაბაიას მიერ.

იაკობ შხვაცაბაიას მეორე ვაჟი გიორგი (1904-1993) ასევე ცნობილი პიროვნება გახლდათ. ის სოფლის მეურნეობის მექანიზაციის სპეციალისტი იყო, ტექნიკურ მეცნიერებათა დოქტორი, პროფესორი, აკადემიის წევრ-კორესპონდენტი. მისი შვილები არიან: გიორგი გიორგის ძე შხვაცაბაია – საქართველოს სახალხო მხატვარი, საქართველოს სახელმწიფო პრემიის ლაურეატი, თბილისის საპატიო მოქალაქე და ზურაბ გიორგის ძე შხვაცაბაია – პროფესორი, საქართველოს საინჟინრო აკადემიის აკადემიკოსი, საქართველოს პარლამენტის ყოფილი წევრი.

ასეთია ქუთაისში პირველი აფხაზის დასახლებისა და ოჯახის ისტორია, რასაც ქუთაისში აფხაზეთის ქუჩის დაარსებაც მოჰყვა. ქუთაისში მცხოვრები პირველი აფხაზის, სიმონ შხვაცაბაიას ოჯახმა საქართველოს შესანიშნავი შვილები მისცა.

გამოყენებული წყაროები და ლიტერატურა

- სცა ფ. 489: საისტორიო ცენტრალური არქივი, ფონდი 489, ანაწერი 6, საქმე 579, ფურცელი 21.
- ქცა ფ. 1: ქუთაისის ცენტრალური არქივი, ფონდი 1, ანაწერი 1, საქმე 6742, ფურცელი 3, 4, 5.
- ქცა ფ. 108: ქუთაისის ცენტრალური არქივი, ფონდი 108, ანაწერი 1, საქმე 309, ფურცელი 124, 138, 193.
- ქცა ფ. 108: ქუთაისის ცენტრალური არქივი, ფონდი 108, ანაწერი 1, საქმე 2701, ფურცელი 30.
- ქცა ფ. 130: ქუთაისის ცენტრალური არქივი, ფონდი 130, ანაწერი 1, საქმე 127, ფურცელი 126.
- ქცა ფ. 21: ქუთაისის ცენტრალური არქივი, ფონდი 21, ანაწერი 1, საქმე 4991, ფურცელი 1, 3, 5, 8.
- ქცა ფ. 21: ქუთაისის ცენტრალური არქივი, ფონდი 21, ანაწერი 2, საქმე 340, ფურცელი 2, 3, 4.
- ქცა ფ. 21: ქუთაისის ცენტრალური არქივი, ფონდი 21, ანაწერი 2, საქმე 4004, ფურცელი 3.
- ქცა ფ. 22: ქუთაისის ცენტრალური არქივი, ფონდი 22, ანაწერი 1, საქმე 14, ფურცელი 40.

ქცა ფ. 22: ქუთაისის ცენტრალური არქივი, ფონდი 22, ანაწერი 1, საქმე 312, ფურცელი 3.

ქცა ფ. 59: ქუთაისის ცენტრალური არქივი, ფონდი 59, ანაწერი 1, საქმე 275, ფურცელი 1.

ქცა ფ. 94: ქუთაისის ცენტრალური არქივი, ფონდი 94, ანაწერი 1, საქმე 3978, ფურცელი 1, 3, 14, 19.

ქცა ფ. 94: ქუთაისის ცენტრალური არქივი, ფონდი 94, ანაწერი 1, საქმე 6485, ფურცელი 1.

ნიკოლეიშვილი 1984: ნიკოლეიშვილი მ., ქუთაისი 100 წლის წინათ, გაზეთი „ქუთაისი, 11.11.1984, გვ. 4.

ნიშნაძე... 2022: ნიშნაძე ო., კუპრაშვილი ს., კეზევაძე მ., თავბერიძე ე., წვერავა ვ., ქუთაისი და ქუთაისის ქვეყანა. ქუთაისი, 2022.

Кутаиси по однодневной переписи 10 апреля 1885 г. Кутаиси. 1887.